

ВІДОБРАЖЕННЯ ПЕРВІСНИХ ВІРУВАНЬ У МЕТАЛЕВИХ ПРИКРАСАХ ЖІНОЧОГО КОСТЮМУ НАСЕЛЕННЯ КАРПАТО-ДНІСТРОВСЬКОГО РЕГІОНУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ V – X СТОЛІТЬ

Альона ВАМУШ

*Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області
Чернівці 58002, вул. І. Франка, 20*

ВСТУП

Висвітлення минулого українських земель у добу середньовіччя є важливим і актуальним завданням вітчизняної історичної науки. Серед багатьох проблем, які отримали нове трактування в наш час, важливе місце посідають питання витоків та еволюції первісної і християнської символіки у середньовічного населення. Її дослідження та об'єктивний аналіз дозволяють отримати якісно нову інформацію про складні, а часто й суперечливі явища, які відбувалися на середньовічних землях України, й мають важливе значення для розуміння закономірностей і особливостей еволюції матеріальної та духовної культури місцевого населення. Водночас вивчення первісної та християнської символіки дозволяє простежити витoki багатьох традицій та обрядів, проаналізувати питання про співіснування християнського та язичницького світоглядів, з'ясувати значення християнства в культурному розвитку місцевого населення.

Досить перспективними для подібних досліджень та узагальнень є середньовічні матеріали із Карпато-Дністровського регіону. Ці землі здавна знаходилися на перехресті важливих транс-європейських шляхів, у контактній зоні різноетнічних утворень та у безпосередній близькості від кордонів середземноморської цивілізації. Все це наклало певний відбиток на матеріальну та духовну культуру середньовічних жителів регіону, привело до проникнення в його середовище

яскравих символічних елементів, знайшло відображення в мистецтві, архітектурі, побуті, національному костюмі тощо. Давні символічні мотиви побутують і сьогодні та широко використовуються в орнаментиці виробів народного мистецтва, проте вже значною мірою втратили оберегові функції і сприймаються як декоративні.

У I тисячолітті нашої ери Карпато-Дністровські землі входили до основного ареалу поширення слов'янських (празька та райковецька) археологічних культур. Носії останніх взяли активну участь у міграційних процесах в південному та південно-східному напрямках, встановленню контактів із Візантійською імперією та кочівницьким світом. Тут досить рано сформувалися ранньодержавні утворення, які тісно контактували із Західною Європою. В часи Галицького та Галицько-Волинського князівств ці терени стали крайніми рубежами князівств, де проходили кордони із половецьким степом на південному сході та з Угорським королівством – на південному заході, із Польщею – на заході та давньоруськими князівствами – на сході. Все це наклало певний відбиток на етнічний склад, торгово-економічні зв'язки та духовний світ і релігійне життя місцевого населення.

Після монголо-татарської навали значна частина жителів регіону освоїла глибинні райони Карпатських гір, що привело до певної консервації звичаїв, обрядів, елементів давньої символіки, які певною мірою втра-

тили жителі рівнинних територій. В подальшому тут склалася яскрава й самобутня матеріальна та духовна культура українців, в якій збереглися та ще й зараз побутують окремі елементи, притаманні ранньослов'янському та давньоруському суспільствам.

Духовний світ сучасного українського населення Карпато-Дністровського регіону неможливо збагнути без знання витоків його світогляду, де органічно переплелися язичницькі пережитки, християнське віровчення та синкретичні уявлення, в яких вони поєдналися. Одним із елементів вивчення цього багатогранного процесу саме і є аналіз елементів первісної та християнської символіки і її використання середньовічними жителями регіону. Завдяки цьому видається можливим простежити еволюцію багатьох уявлень, зрозуміти причини їх тривалого побутування в традиційній культурі.

Дослідження первісної та християнської символіки середньовічного населення Карпато-Дністровського регіону ускладнюється через фрагментарність або й повну відсутність писемних джерел. Тому на перший план висуваються археологічні матеріали. Вони посідають чільне місце при з'ясуванні питань про вірування носіїв археологічних культур на території регіону, фіксують час та особливості проникнення до цих земель християнства, дозволяють простежити його співіснування із первісними релігійними уявленнями, виникнення синкретичного світогляду тощо.

Серед виявленого на території регіону археологічного матеріалу найбільш важливу інформацію про первісну і християнську символіку несуть знахідки металевих жіночих прикрас (елементи головних уборів, скроневі кільця, шийні гривни, різноманітні підвіски, браслети, перстені та ін.). Їх вивчення дозволяє охарактеризувати процес еволюції релігійних уявлень у місцевого населення, розповсюдження в його середовищі ідей

нового віровчення, а також переосмислення давніх символів і їх пристосування до потреб християнського культу.

В цілому змістовне навантаження металевих прикрас є малодослідженим, водночас, вони, будучи атрибутом обрядів, звичаїв та вірувань супроводжували жінку впродовж усього життя, накладали певний відбиток на її світогляд, ставлення до господарської діяльності, людських взаємовідносин та оточуючого світу.

Символізм металевих прикрас у жіночому костюмі не зник і сьогодні, і хоча він не завжди сприймається однозначно, все ж продовжує виконувати не тільки соціальну та естетичну функції, а й має охоронне значення. Причиною росту інтересу до символів є й тенденції сучасності, показником яких є відродження духовних потреб людини, її бажання піднятися над повсякденністю.

ВИТОКИ І СИМВОЛІКА ПРИКРАС НАСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЧАСУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ V – VII СТ.

Походження та орнаментування прикрас костюму відшукуються в кам'яному віці. Саме тоді почали використовуватися в якості оздоблення різноманітні мушлі, зуби і кігті тварин, каміння незвичної форми та кольору, плоди окремих рослин тощо. Із самого початку ці предмети виконували подвійну функцію: апотропеїчну (охоронну) та естетичну. Перша функція полягала у захисті власника від різних негараздів, які постійно чатували на первісну людину та наданні йому надприродних рис у боротьбі за виживання. Згодом набула поширення і друга функція – естетична, коли прикраси почали спеціально оздоблювати, відбирати серед великої кількості однорідних предметів найбільш оригінальні, які відповідали смаку і уподобанням конкретних індивідів. Із розвитком людського суспільства удосконалювалися й прикраси. Знайомство із новими матеріалами

розпочиналося, як правило, із виготовлення з них прикрас. Так, перші метали мідь, золото, срібло слугували для виробництва різноманітних декоруючих елементів костюму: намистин, підвісок, браслетів, кілець і т. д.

Освоєння виробництва штучного металу – бронзи – пов'язувалося із продукуванням різноманітних прикрас. Згодом це стало прерогативою ювелірів різної кваліфікації і складанням певних традицій у розвитку художньої творчості та залученням для виготовлення прикрас все нових матеріалів (кераміки, скла, заліза і тощо). З часом все більшого значення почала набирати естетична функція оздоб костюму, але для всіх прикрас, особливо в епоху первіснообщинного ладу та ранньокласових суспільств, тією чи іншою мірою була притаманна охоронна функція.

Особливо важливе значення апотропеї (амулетів, оберегів, талісманів) мали, впродовж всієї історії людства, для жіноцтва. Це пояснюється специфікою їхнього існування, зокрема, народженням дітей, обслуговуванням сім'ї, приготуванням їжі, постійним перебуванням у закритих приміщеннях і т. д., і як наслідок, значно більшою смертністю серед жінок в давнину. Для запобігання цьому використовувалися різноманітні магічні дії, обряди, дійства. Важливе значення при цьому відводилося прикрасам, які повинні були постійно захищати жінку від дії „злих сил”.¹

Протягом віків прикраси стали невіддільним компонентом жіночого вбрання, а їх оберегове значення, інколи й завуальоване, завжди було присутнім. Тому вони є джерелом цінної інформації про побут, етичні норми та естетичні вподобання різних соціальних верств жіноцтва. Разом із тим вони, в певні періоди, виконували функцію капіталу, як коштовні предмети, відігравали роль соціального престижу та відзнак особи.

Переважає більшість прикрас несли в собі глибоке змістовне навантаження. Останнє знайшло відображення, як нам видається,

в трьох головних аспектах: формі, декорі (орнаменталізації), матеріалі.

Вже сама форма більшості прикрас засвідчувала їх охоронну функцію. Наприклад, кругла форма кілець, браслетів, гривни і т. д. пов'язувалася із сонцем та його життєдайною енергією, водночас, вона представляла замкнутий простір, куди не допускалося проникнення із зовнішнього світу злих сил. Вироби у вигляді напівмісяців (лунниці) символізували нічне світило, відображали циклічні зміни в організмі жінки й тому повинні були сприяти вагітності і народженню дітей. Численні трикутні підвіски пов'язуються із жіночим началом та ідеєю родючості. Подібний зміст мали й інші форми прикрас.

Найбільш важливе символічне навантаження в прикрас мав їх декор чи орнаменталізація. Адже в нанесених на виробах знаках приховувався глибокий символічний зміст, який був зрозумілим тогочасному населенню і мав охоронне призначення. Аналіз зображень таких знаків, який здійснили цілі покоління науковців, дозволяє з'ясувати їх зміст. Більшість таких символічних знаків представляють собою прості геометричні фігури (риска, крапка, ромб, трикутник, квадрат, коло і т. д.) та їх поєднання. Дослідження вчених переконують у тому, що спочатку ці знаки наносилися на тіло (розписи червоною вохрою, татування) мали магічне призначення – їх дія скеровувалася на охорону життя та здоров'я кожного з членів племені.² До найдавніших охоронних і магічних символів належали: меандр, ромби, інколи вписані один в один, паралельні шеврони, хрести (косі і прямі), які означали „благо”, „ситність”, „родючість”.³ Досить часто використовувався „змійний” орнамент, який представляв собою зображення плазунів у вигляді концентричних кіл (згорнуті в клубок). Вважається, що таким чином передавався образ вужа, який за тогочасними повір'ями сприяв „процвітанню” господарства. Особливе значення мав три-

кутник, згорнутий вершиною вниз, він символізував жіноче начало і також мав охоронне і магічне призначення.⁴ Із виникненням землеробства та скотарства символічно-магічні знаки ускладнюються та виникає ціла низка ряд нових символів, які повинні були сприяти в господарській діяльності. Так, з часів неоліту частими стають зображення хвилястих ліній, під якими розумівся дощ та благодатна волога, необхідна для проростання зерна і напоювання худоби. З того ж періоду бере свій початок символ у вигляді ромбу, розділеного на чотири частини із крапкою в кожній із них. Ця композиція, на думку вчених, означала „засіяну ниву із вкладеним у землю зерном” і символізувала благополуччя та виражала ідею достатку.⁵

Важливим аспектом у знаково-символічних системах цього часу набуває солярна символіка (коло з променями, концентричні кола, кругові зизагоподібні лінії і т.д.). Вона була пов'язана із геоцентричною ідеєю, уявленням про існування „підземного” нічного сонця тощо.⁶

Всі ці знаки і символи використовувалися різними давніми народами, причому в одних переважали ті чи інші зображення, а також їх комбінації чи цілі сюжетні композиції.

Не менш важливе значення мав і матеріал, з якого виготовлялися прикраси. Колір металу також ніс певне змістове навантаження. Так, золото і бронза асоціювалося із сонцем, срібло та мідь – з місяцем.

На період складання слов'янської спільноти вже існувала досить розвинута знаково-символічна система. Численні слов'янські племена вже мали світоглядну систему поглядів, яка знайшла відображення в багатьох предметах матеріальної культури, зокрема в прикрасах.

Металева оздоблення одягу слов'ян неможливо детально проаналізувати без короткого огляду самого жіночого костюму. Відомо, що одяг має дуже давню історію, він

поступово удосконалювався і ставав дедалі різноманітнішим. На території Карпато-Дністровського регіону, як і на інших слов'янських землях, у V – X ст. носили одяг, виготовлений із лляних, конопляних і вовняних тканин.⁷ Прядіння і ткацтво були поширеним домашнім заняттям ще з давніх часів.⁸ Основним кольором одягу, який виготовляли у домашньому господарстві, був білий, як і у решти слов'янського люду. Серед заможних верств населення та племінної знаті поширився одяг із візерункових тканин, які у VI – IX ст. на слов'янські землі поступали з Близького Сходу, зокрема із Візантії. У період раннього середньовіччя одяг був однорідним на теренах не лише Східної, але й Західної Європи.

Слов'яни з давніх часів одягалися у сорочки із льону, конопляного полотна та шерсті. Одяг жінок включав довгу білу сорочку, яка відрізнялася від чоловічої довжиною (була до кісток ніг). Комір сорочки стягували тіською, а можливо, застібався на гудзики. Бронзові відлиті маленькі гудзички археологи знаходять на слов'янських поселеннях. Вони були грушовидної або біконічної форми й інколи орнаментувалися геометричними візерунками. Свідченням цього є матеріали з Мартинівського скарбу, де знайдено два подібних гудзички.⁹

Поверх легкого одягу одягалася більш важка верхня одежа. Відомо декілька термінів, за якими визначалася така одежа ще в праслов'янський період, – жупан, сукня, корзно та кожух. Плащ-корзно – це прямокутна накидка, яка скріплювалася на плечі застібкою. Решта перерахованого вбрання, очевидно, мала вигляд пізніших свит і кожухів. Напевно, саме в жупані зображений чоловік на фігурці, знайдений на слов'янському поселенні VI – VII ст. в Требуженах у Молдавії.¹⁰ Це невеликий виріб, вилитий в односторонній формі, що зображав чоловіка із зігненими в колінах і розставленими ногами. Фігура

виконана досить умовно, тим не менш можна погодитись із дослідниками, які опублікували цю знахідку, що зображений на ній чоловік одягнений у короткий жупан-каптан з глибоким вирізом на грудях.¹¹

Очевидно, аналогічний одяг побутував і у слов'янського населення Карпато-Дністровського регіону, пам'ятки якого відносяться до празько-корчакської археологічної культури. Про нього маємо досить скромні дані, отримані під час розкопок поселень другої половини V – VII ст. При обстеженні слов'янських пам'яток знаходимо лише предмети, пов'язані із виготовленням ниток і тканини (пряслиця, грузила, голки, проколки, відбитки тканини на денцях посудин).¹²

Як і в попередні епохи, в часи раннього середньовіччя жіночий одяг слов'янського населення регіону доповнювався численними металевими прикрасами. Відомості про них отримуємо лише завдяки знахідкам на поселеннях. Панування в той період обряду тілоспалення не дає можливості говорити детально про костюм місцевих племен і розташування в ньому прикрас. Для цього були використані матеріали із сусідніх територій, де збереглися синхронні тілопокладання і є можливість з'ясувати призначення конкретного виду прикрас і місце їх знаходження серед деталей костюму.

Серед виявлених прикрас у носіїв празько-корчакської культури в регіоні слід виділити: пальчасті, підв'язні фібули, лунниці, круглі підвіски, нашивні бляшки чотирикутної та трикутної, ромбоподібної форми, браслет та комбінації із різної кількості кілець (див. Додаток Б). Вони знайдені під час вивчення пам'яток у Кодині, Рашкові, Бернашівці, Чорнівці, Луці-Каветчинській, Будилові, Горошовій та інших пунктах.¹³

Зупинимось детальніше на цих типах прикрас у ранньослов'янських старожитностях. Перш за все слід охарактеризувати застібки, або фібули (Рис. 1. 36, 47-50, 63-65).

Вони виконували важливу світоглядну роль у слов'ян. Вважається, що фібули були прикрасою жіночого одягу, особливо парадного. На користь цього свідчать поодинокі їх знахідки. Фібули виготовляли із заліза, олов'яно-свинцевих сплавів, міді, бронзи, срібла. Носили їх або біля плеча, або на грудях, вони застімали верхній одяг типу плащів і накидок. Використовувались іноді попарно, про що говорять їх парні знахідки в могильниках і в скарбах.¹⁴

На поселенні Кодин I та Чорнівка II були знайдені залізні фібули.¹⁵ Всі фібули належать до типу „Бюгелькноpfбель” – це двоскладові арбалетоподібні фібули з високою лукоподібною дужкою і суцільним тримачем для голки. Дужка однієї фібули прямокутна в профілі, у двох інших – перевита. Довжина фібул сягає 6 см. Вони належать до періоду В (IV – перша половина V ст.).¹⁶ Найімовірніше, вони були застілками накидок, а можливо, і комірів сорочок. Подібного типу фібули побутували у місцевого населення в попередній період, тобто час існування черняхівської культури. Серед науковців немає однозначної думки стосовно їх змістовного навантаження. Фібули виготовлялися із заліза і тому вони мали білий колір, який символізував нічне небесне світило. Крім того, вигнута дугоподібно спинка фібул могла символізувати небозвід і рух по ньому місяця. Таке саме світоглядне навантаження, очевидно, несла й бронзова підв'язна арбалетовидна застібка з Луки-Каветчинської.¹⁷

Наступний тип фібул, характерний для слов'ян,¹⁸ представлений променевими або пальчастими застілками. Основна територія їх розповсюдження Дніпро-Дунайське межиріччя,¹⁹ в тому числі і Карпато-Дністровський регіон. Для цих земель характерні п'ятипальчаті (з п'ятьма відростками) фібули (Рис. 1. 36, 47-50). В регіоні, за нашими даними, вони знайдені в Рашкові, Горошовій, Будилові, Бернашівці і Чорнівці.

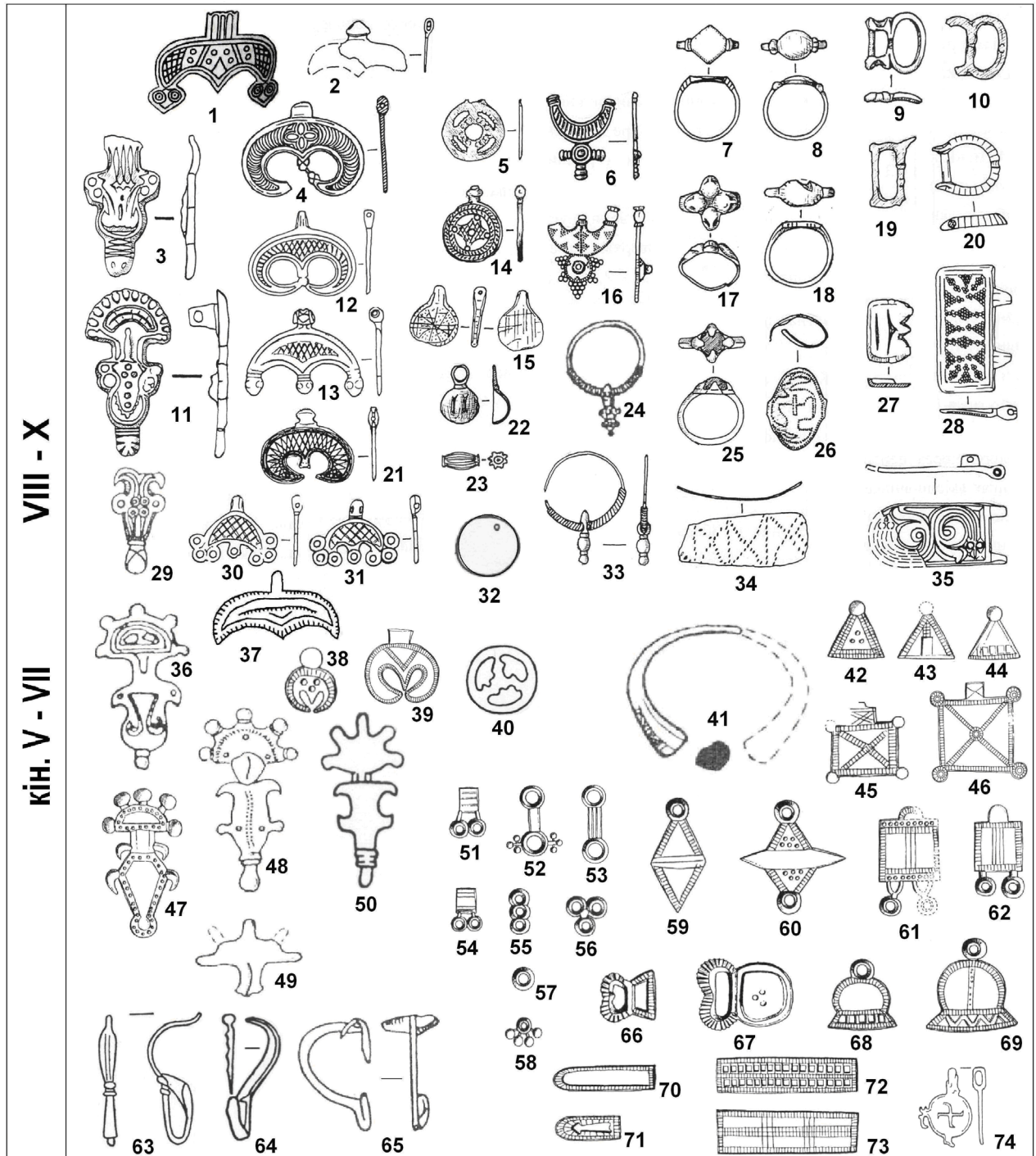

Рис. 1: Металеві прикраси празької та райковецької культур. 1 – Добринівці; 4 – Корнейти; 2, 6-10, 13-23, 25-28, 30-31, 34-35 – Рідківці; 12, 24, 29 – Ревно; 11 – Чорнівка; 3 – Недобоївці; 32 – Кодин; 33 – Корнейти; 5, 36 – Чорнівка; 40, 41, 48, 74 – Рашків; 42-46, 51-73 – Бернашівка; 49 – Будилів; 50 – Горошова; 63-65 – Кодин.

На поселенні Рашків III був знайдений один екземпляр бронзової п'ятипальчатої фібули. Вона складається з напівкруглого щитка з п'ятьма відростками, зігнутої короткої дужки і фігурної ніжки. Щиток орнаментований, з напівкруглою кільцеподібною лінією, ніжка з двома клювоподібними відростками, нижче – напівкруглими голівками. Крім того, на щитку розміщений циркульний орнамент з трьох кілець, розміщених півколом, на ніжці з двох кілець, розміщених горизонтально. Посередині ніжки проходить подвоєна лінія із крапок.²⁰ На поселенні Чорнівка II було знайдено схожу бронзову п'ятипальчатку фібулу. Її щиток прикрашений вдавленим орнаментом у вигляді півкола, поділеного навпіл. Пряма дужка переходить у фігурну ніжку, яка має два відростки у вигляді голів птаха, між якими вміщено перевернутий трикутник і два отвори на різних сторонах від цього трикутника.²¹ Подібні фібули походять із Бернашівки, Будилова та Горошової. Єдина їх відмінність – це спрощеність форми та орнаментациї й фрагментарність. Аналогічні фібули є частими знахідками на пам'ятках празько-корчакської культури в Молдові, на Волині, Поліссі та інших регіонах.²²

Відомий дослідник слов'янських старожитностей Б. Рибаків вважав, що пальчасті фібули використовувалися в VI – VII ст. Він також припускав, що фібули потрапили на середньовічні землі слов'ян з Боспорського царства, де носилися променями вниз, а потім розповсюдились по всій території східнослов'янського світу. Дослідник, беручи за еволюцію антропоморфні фібули, стверджує, що п'ятипальчасті носилися променями вверху.²³ В такому разі, вони могли відображати певні світоглядні уявлення у місцевого населення.

До недавня вважалося, що ці фібули виготовлялися за межами проживання слов'ян і сюди проникали як імпорт. Але на основі матеріалів з ювелірної майстерні в Бернашівці

(VI – VII ст.) на Дністрі, яка безпосередньо відноситься до цього регіону, можна говорити про місцеве виробництво пальчастих фібул.²⁴

VII ст. було періодом піднесення влади племінних вождів. У антських скарбах зростала кількість імпортних речей (візантійський посуд, численні дорогі прикраси).²⁵ На поселеннях цього періоду знахідки згаданих фібул представлені одним чи двома екземплярами, що дає можливість припускати, що їх носили жінки привілейованого становища, ймовірно дружини або родичі племінних вождів.

Сюжети складних композицій на фібулах, на думку Б. Рибаків, відображали уявлення давніх слов'ян про небесний, земний і підземний світи, про божества, яким вони поклонялись. Він також стверджує, що їх могли використовувати під час ритуалів, пов'язаних з календарною обрядовістю.²⁶ На це в першу чергу наводить наявність на фібулах п'яти виступів „пальців”. Відомо, що слов'яни в давнину користувалися календарем, в якому тиждень ділився на меншу кількість днів, ніж зараз. Крім того, п'ять відростків, на нашу думку, могли відповідати слов'янським головним язичницьким святам, пов'язаним із літнім і зимнім сонцестоянням та з їх пантеоном богів.

Слов'янський жіночий костюм V – VII ст. доповнювали й інші металеві прикраси – підвіски, шийні гривні, персні та браслети. Причому зустрічаються як власне слов'янські, так і привізні вироби. Жіночий костюм відрізнявся від чоловічого головними уборами і нагрудними прикрасами. Відомі нам матеріали дозволяють охарактеризувати лише окремі типи цих аксесуарів. Для цього використані знахідки з інших територій слов'янського світу. Б. Рибаків реконструював жіночий головний убір на основі матеріалів, виявлених у скарбах Мартинівського типу VI ст. Він видався досить близьким до руських

кокошників, добре відомих за етнографічними матеріалами.²⁷ Складовою частиною убору були срібні пластини із завитком на кінці – начільні вінці, як і орнаментовані пластини, що відтворювали форму вуха, – навушники.²⁸ В XIX ст. навушники виготовлялися із жорсткого матеріалу і багато прикрашались бісером та перлинами. Один із мартинівських навушників орнаментований рифленням, яке утворювало трикутник (символ жіночого начала). Другий навушник із того ж скарбу мав по краях широку стрічку позолоти і був орнаментований трикутними пластинками із золотою зерню і гніздами для кольорових каменів.

Іншу групу прикрас на слов'янських поселеннях празько-корчакської культури Карпато-Дністровського регіону представляють підвіски та лунниці. Зокрема, кругла підвіска чи деталь ремня з трьома радіусами-променями, які розділяють внутрішню площу на три приблизно рівних сектори, була знайдена на поселенні в Рашкові III (Рис. 1. 40). Подібні знахідки відомі на Зимнівському городищі та Пастирському поселенні.²⁹ Вони бувають простої та більш складної форми, з фігурним заповненням кільця, наприклад в жіночих похованнях аламанських могильників. У науковій літературі існують різні думки щодо їх призначення. Одні вважають їх кільцями для кріплення трьох ременів, інші доводили, що це жіночі прикраси, які звисали на ремінцях від пояса до колін. Така підвіска відома у салтовському могильнику.³⁰ Вона кріпилася до довгого ланцюжка, що підтверджує її функціональне призначення. Деякі дослідники вважають, що з'являються ці підвіски у V ст. і використовуються як прикраси-амулету впродовж VI–VII ст. Можна стверджувати, що кругла форма підвіски відповідає солярній символіці, а три радіуси-промені можуть говорити за три основні пункти проходження сонцем небозводу: світанку, zenіту і заходу. Існують й інші думки щодо їх призначення.

Наприклад, Й. Гампель вважав їх кільцями для кріплення трьох ремінців. Серед старожитностей Північного Кавказу вони відомі і в VIII ст. Простіші їх екземпляри знайдені у комплексах аламанських поховань VII ст. У жіночих лангобардських похованнях Середнього Дунаю вони трапляються до VII ст. Аналогічні підвіски виявлені на городищі в с. Зимно. Найвірогідніше, ці привіски виконували роль амулетів-оберегів. Не є винятком, що вони є стилізованим зображенням триквесту – давнього символу вогню і домашнього вогнища.³¹

На заключному етапі існування празько-корчакської культури та її переростання в райковецьку у населення регіону набувають поширення лунниці. Самих лунниць у старожитностях регіону VI–VII ст. не знайдено, але виявлено дві формочки для їх виготовлення на поселеннях в Стальнівцях³² та Бернашівці. Лунниці були досить популярними прикрасами у давнього населення Європи, в них втілювався поширений культ шанування Місяця. Нічне світило вшановувалося як один із носіїв священної стихії світла, його фази лягли в основу перших землеробських календарів, за його положенням визначався час ночі, віщувався стан погоди, майбутній врожай.³³ Лунниці також часто ототожнювали із жіночими прикрасами, є багато свідчень про зв'язок місяця з жіночою сферою та жіночими видами робіт. Про це ж говорить і наявність у багатьох мовах даних із ототожненням менструації з місячними фазами. Зображення місяця використовувалися як обереги від хвороб і залучалися при різних магічних діях.

На поселенні Рашків III знайдено два фрагменти спіралі з бронзового дроту. Ще один фрагмент такої спіралі виявлений на городищі Шелиги. Судячи за аналогією, спіраль є частиною більш складної прикраси з ромбоподібних підвісок, що входили до складу жіночого намиста.³⁴ В. Шиманський на основі аналогій із Подунав'я датує прикрасу

з Шеліг VI – VII ст. Дослідник підкреслює, що найчастіше такі знахідки зустрічаються в комплексах початку і першої половини VI ст. Очевидно, як і більшість прикрас ці пронизки несли в собі змістовне навантаження. Можливо, вони зображували скручену в клубок змію та символізували достаток і процвітання.

Схожу символіку мали і різноманітні бляшки, форми для виготовлення яких трапилися в Бернашівській ювелірній майстерні. Тут знайдено кам'яні форми для виготовлення нашивок трикутної, квадратної, прямокутної, дзвоноподібної форм. На більшості із них присутні косі хрести, три чи п'ять крапок тощо (Рис. 1. 42-46, 59-73). Судячи з орнаментики на цих нашивках, вони несуть у собі охоронні символи, пов'язані із аграрною магією (символи засіяного поля, родючості). Інші нашивки мають круглу форму і належать до числа солярних знаків (Рис. 1. 51-58). Вони також згруповані в комбінації із 2-5 кілець, що може означати їх числову символіку, яка відбиває певні етапи в русі сонця по небу.

На території Карпато-Дністровського регіону знайдено також прикраси і в складі скарбів. Так, у 1908 році в с. Крилос на митрополичому полі виявлено срібні речі VI – VII ст., що нині зберігаються у Львівському національному музеї. Першу публікацію про цей унікальний скарб зробив у 1913 році І. Свенціцький.³⁵ Іншу публікацію підготував В. Кропоткін у 1971 році.³⁶ За даними публікацій, до складу входили срібні шийна гривна та браслети із потовщеними кінцями і перстень.³⁷ Розглянемо докладніше срібний скарб із Крилоса. Так, до скарбу входили такі речі: срібна кручена нашийна гривна із замком та подвійною петлею, один кінець якої має восьмигранне закінчення, другий – розплющений і загнутий у вигляді гачка. Гривна погнута, її приблизний діаметр – 25-27 см, розміри 34 x 22,3 см; діаметр дроту – 0,8 см; срібний браслет з розширеним восьмигран-

ним кінцем, прикрашений орнаментом у вигляді крапок. Його розміри – 10 x 7,5 см, діаметр – 1,6 см (у перетині); аналогічний браслет меншого діаметру розміром 9,8 x 6,5 см; половинка аналогічного браслета розміром 6,5 x 4 см, його діаметр – 1,7 см (у перетині); срібний підковоподібний браслет, виготовлений із грубого ромбоподібного дроту. Його розміри: діаметр браслета – 9 x 7,5 см, діаметр дроту – 0,6 см (у перетині); срібний браслет, виготовлений із прямокутного обрубаного на кінцях дроту, з розміром – 5,5 x 5 см (Рис. 2. 11-14); срібна обручка, виготовлена з ромбоподібного дроту з розмірами – 4,4 x 4 см. Всі знайдені предмети мають чітко виражену солярну символіку. Водночас кінці у всіх прикрас, окрім гривни та перстеня, не з'єднані, а мають розрив. Відомо, що замкнуті кільця вважалися дійовими оберегами від злих сил і відьом. Складніше із незамкнутими, можливо, вони спеціально призначалися для виходу з тіла різних хвороб. Не є винятком, що певне значення мали потовщення на їх кінцях, які могли нести окреме змістове навантаження.

До прикрас рук належать і фрагменти браслета з поселення Рашків III. Зокрема, в житлі № 67 була знайдена половина бронзового браслету, виготовленого з круглого на перерізі дроту. Середина тонка, кінці потовщені і сплюснені з внутрішньої сторони. Із зовнішньої сторони браслет прикрашений врізним орнаментом: дві смуги обрамлені горизонтальними лініями – дві по краях і три посередині. Простір між ними заповнений сіткою з врізних ліній – кожна смуга в різних комбінаціях. Таке зображення мало глибокий зміст, а саме символізувало зоране поле і було пов'язане з аграрною магією.³⁸

Ще один браслет із поселення, виготовлений з рівного круглого на перерізі дроту, виявлений в культурному шарі поза межами об'єктів. Він значно більший першого, його діаметр 0,7 см, переріз дроту 0,5 см. Такі браслети невідомі серед пам'яток празької

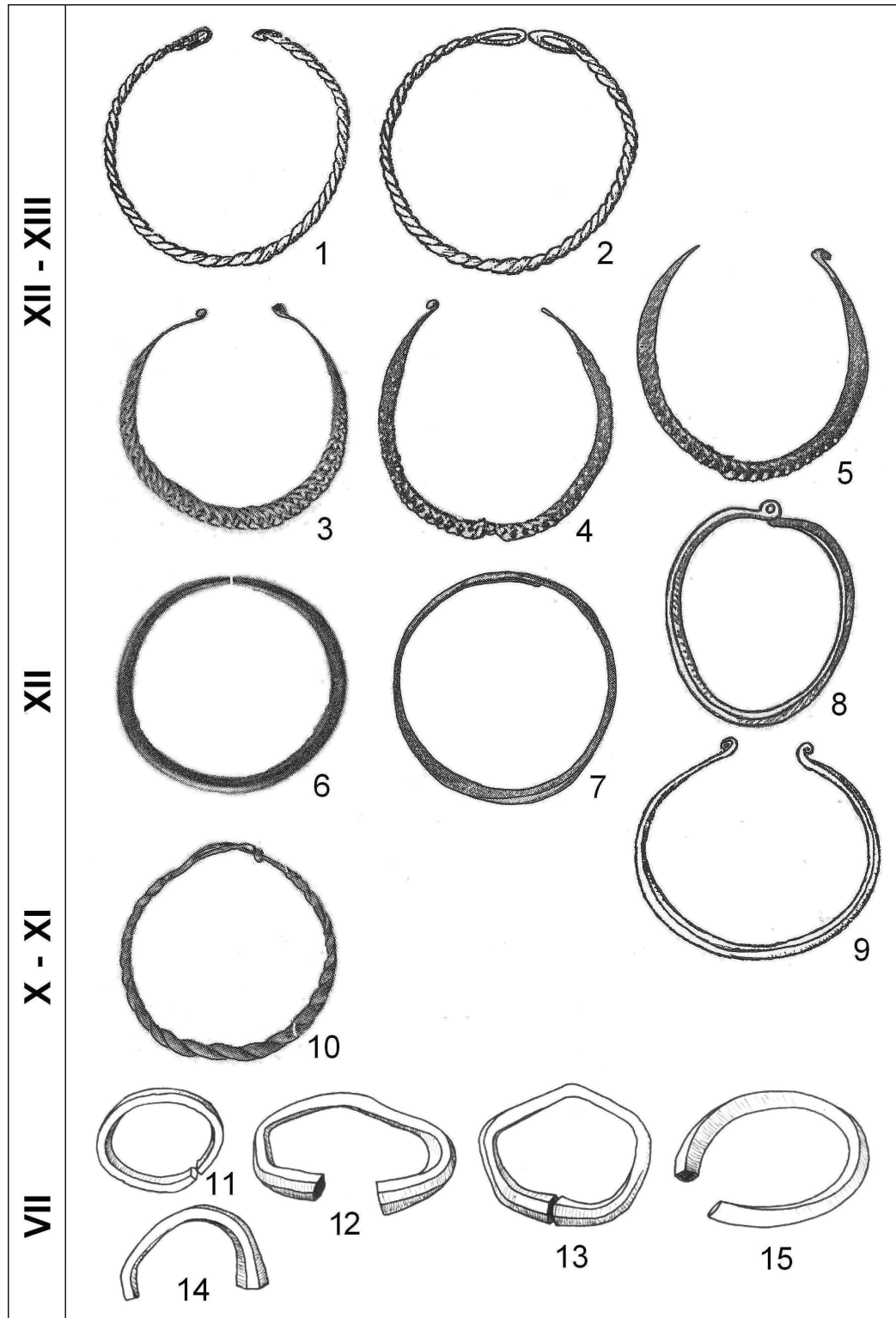

Рис. 2: Виті, дровові та гранчасті браслети. 1- Чорнівка; 2-3 – Городниця; 4-5,7 – Цецино; 6 – Ленківці; 8 – Плісненськ; 9 – Звенигород; 10 – Судова Вишня; 11-14 – Кринос.

культури Подністров'я, але відмічені у складі деяких раньосередньовічних скарбів Східної Європи, а саме в селах Колосково Валуйського району Воронежської області та Нова Одеса Харківської області, де вони знайдені разом з речами VI–VII ст. Крім масивних округлих браслетів, на поселенні виявлені частково уцілілі бронзові пластинчаті браслети. Два фрагменти, очевидно, від одного браслета виявлені у культурному шарі. Його кінці розширені, центральна частина дрогова. Ще один пластинчастий браслет знайдено на підлозі житла № 52. Він зберігся тільки частково. Кінець браслета частково розширений, центральна частина вужча.³⁹ Браслети носилися, вірогідно, як на лівій, так і на правій руці. Масивні браслети, ймовірно, носилися по одному. Пластинчасті браслети могли одягатися як на зап'ястя, так поверх одягу на передпліччя, біля ліктя. Тонкі дротяні браслети, можливо, носилися по кілька штук як на лівій, так і на правій руці. Форма браслетів співставляється із колом, тобто сонцем, очевидно, вони й були саме охоронними оберегами, які захищали руки.

Вбрання підперізували поясом – як тканим, так і шкіряним. Шкіряні пояси мали металеві пряжки, набірні бляшки. Поясні пряжки і бляшки неодноразово зустрічаються і на інших слов'янських пам'ятках V–VII ст. Наприклад, на поселенні Кодин I було знайдено дві залізні поясні пряжки. Одна з них прямокутної форми з зігнутими довгими сторонами – „гітароподібна”. Інша трапецієподібної форми. Пряжки такої форми широко відомі у матеріалах пам'яток другої половини першого тисячоліття н. е. Подібні пряжки були виявлені на городищі Зимно на Волині.⁴⁰ Аналогії їх є в аламанських могильниках Вюртенбергу, аварських могильниках в Угорщині, в могильнику Суук-Су в Криму, також у складі Мартинівського, Колосківського, Вознесенського, Суджанського скарбів і на пам'ятках Латвії, Литви і Польщі.⁴¹ Ці пряжки датують-

ся кінцем V – кінцем VII ст. Так само, як і інші аксесуари жіночого костюму, пряжки відігравали певну апотропеїчну роль, вони „замикали”, простір навколо талії і таким чином захищали жінку від хвороб і негараздів.

Серед виявлених прикрас із пам'яток празько-корчакської культури в регіоні привертають увагу декілька знахідок із нетиповими для слов'янського язичництва зображеннями. Це фрагмент срібного хрестика і підвіска із свастикою із поселення Рашків III,⁴² кам'яна формочка для відливання круглої підвіски із рівнораменним хрестом у центрі із Бернашівки⁴³ та кам'яна формочка для відливання мініатюрних хрестиків із Чорнівки II.⁴⁴

Медальйон із Бернашівки з солярним знаком (свастикою) був знайдений у житлі № 69. Виріб плоский, зверху прикріплене вушко для підвішування, збоку і знизу – гачкоподібні відростки. На лицьовій стороні заглиблений солярний знак (свастика). Аналіз цього зображення і пошук йому відповідників дозволяє констатувати, що своїм корінням свастика сягає епохи бронзи. Цей знак набув широкого розповсюдження в Західній Європі, на Кавказі та в Передній Азії. Кожен її промінь спочатку символізував обертовий рух давнього знаряддя для добування вогню, а потім, коли свастика стала символом сонця, позначала його рух по небу. В ранньому середньовіччі подібні символи у комплексі прикрас жіночого костюму відігравали магічну роль оберегів⁴⁵. Разом із тим свастика в цей час сприймалася і як християнський символ, оскільки в своїй основі мала зображення хреста. Подібні символи використовувалися в християнській традиції візантійських провінцій, особливо східних.⁴⁶

На цьому ж поселенні в житлі № 83 було знайдено частково збережений срібний хрестик. Хрест плоский, збереглися права і нижня підставка. Кінець правої хрестовини роздвоєний, в її центрі розміщено орнамент у вигляді горошини, крім того, хрестик прикра-

шений штампом у вигляді циркульних кілець і крапок. Очевидно, дана знахідка – візантійський імпорт. Хрестик, найвірогідніше, використовувався як підвіска.⁴⁷

Дві інші формочки, про які йшлося вище, призначалися для виготовлення виробів із християнською символікою, а саме: круглих підвісок із хрестом у центрі та мініатюрних хрестиків. Їх знахідки на слов'янських пам'ятках говорять про поширення в середовищі місцевого населення якихось знань про християнство. Вважаємо, що подібними носіями християнської символіки могли бути захоплені в полон слов'янами християнки, які проживали на їх поселеннях. В будь-якому разі такі знахідки, а особливо їх місцеве продукування свідчать про знайомство жителів Карпато-Дністровського регіону із християнством і використанням символу хреста, як знаку оберега та захисника.

ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПРИКРАС У VIII – X СТ.

У VIII ст. на території Правобережної України пам'ятки празько-корчакської культури еволюційно переростають у райковецьку культуру, яка проіснувала до X ст. В цей час подальшого розвитку набуває матеріальна культура слов'янського населення. Відбуваються й значні зміни в розвитку металевих прикрас жіночого костюму. Їх вивчення дозволяє отримати цінну інформацію про конкретну культурно-історичну спільноту слов'ян, простежити взаємозв'язки із сусідніми народами, відзначити елементи запозичень у інших етносів, а картографування знахідок дає змогу простежити переміщення окремих племен чи родів по землях Східної Європи. Водночас слов'янський ювелірний убір сприяє визначенню походження чисельних прикрас наступного давньоруського періоду.

Дослідження пам'яток райковецької культури на території Карпато-Дністровсько-

го регіону⁴⁸ дозволили отримати численні матеріали, які дозволяють здійснити аналіз світоглядної символіки населення регіону. В цей період значно зростає асортимент і кількість металевих прикрас у місцевих жителів, а орнаментация та форма окремих типів дає змогу говорити про розширення їхнього світоглядного змісту.

В даний період жіночий одяг майже не вирізнявся від костюму попереднього часу. Для його виготовлення використовувалися ті ж домоткані тканини, що і раніше. Очевидно, не змінювався і покрій самого одягу.⁴⁹ Водночас з цього часу слов'янське населення, особливо представники соціальної верхівки, починають використовувати імпортні тканини й, можливо, запозичують покрій самого одягу. Візантійські писемні джерела інформують про захоплення слов'янами під час військових походів на територію імперії різноманітних тканин і одягу. Наприклад, Іоанн Ефеський повідомляє, що під час нападу на Константинополь було забрано „пурпурне вбрання”, яке одразу ж і вдяг на себе один із вождів⁵⁰. Феофілакт Сімоката зазначає, що серед викупу, який отримали слов'янські воїни, був одяг.⁵¹ У пізніших повідомленнях згадуються „шовкові одежі”, які отримали слов'яни, як викуп за полонених.⁵² Про залишений слов'янами одяг після відступу з-під м. Фесалонік йдеться в розповідях про „Чудеса Св. Дмитрія Солунського”. В цьому ж джерелі підкреслюється, що представники слов'янської соціальної верхівки „носили одяг ромеїв”, тобто візантійців. Важливими даними є свідчення патріарха Нікіфора (758-828) в праці „Бреварій” про безпосередню участь у військових походах жінок-слов'янок і їх перебування на землях Візантії.⁵³

Варто зазначити, що назва шовку, про який згадується в писемних джерелах, не належить до загальнослов'янських термінів. Першоджерелом східнослов'янського слова „шовк” було, напевно, давньоскандинавське

слово⁵⁴. Наймовірніше, шовкова тканина почала поступати до слов'ян у значних кількостях тільки в період функціонування Волзького торгового шляху. У VI–IX ст. шовк, як і інші види візантійських і східних тканин, могли використовувати лише слов'янські князі та багата родоплемінна знать.

Дані писемних джерел дозволяють гіпотетично припустити можливість запозичення слов'янками окремих типів одягу та прикрас у жителів візантійських провінцій та використання їх як прототипів для створення власних зразків.

Аналіз знахідок з археологічних пам'яток райковецької культури в регіоні свідчить, що в VIII–X ст. кількість прикрас жіночого костюму та їх орнаментация значно зростають. Поряд із вже відомими типами ювелірних виробів (фібулами, лунницями, солярними підвісками) з'являються нові – скроневі кільця, перстені, накладки на пояс, дзвіночки тощо.

Фібули в період райковецької культури виходять із ужитку, проте ще деякий час існують. Вони знайдені на пам'ятках культури у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра, де виявлено три їх екземпляри (Рис. 1. 3, 11, 29).

Фрагмент (нижня частина) першої білонової фібули трапився під час вивчення житла № 1 на городищі Ревне II, в ур. Ріпа, у 1988 році. Знахідка була виявлена разом із керамікою та залізними виробами культури Лука-Райковецька поблизу стіни житла в шарі ґрунту, в 10 см вище підлоги. Збережена частина фібули мала довжину 2,4 см, при ширині 1,6 см⁵⁵.

Уламок ще однієї фібули був виявлений на городищі в с. Недобоївці, в ур. Галич, у 2006 році. Він був знайдений разом із типовими фрагментами ліпної та кружальної кераміки Луки-Райковецької в зруйнованих культурних нашаруваннях поблизу валу у східній частині городища. Від білонової фібули та-

кож збереглася лише нижня частина. Її збережена довжина становить 3,5 см, найбільша ширина – 1,8 см⁵⁶.

Третя фібула представлена цілим екземпляром. Вона була знайдена під час дослідження заглибленої господарської споруди, пошкодженої зсувом, на поселенні Чорнівка II в ур. Рули. Разом із нею знайдено ліпну і кружальну кераміку райковецької культури, кістки тварин та ікло дикого кабана. Фібула має загальну довжину 4 см, ширину верхнього щитка – 2,1 см, нижнього – 1,6 см. На відміну від пальчатих фібул празько-корчакської культури, верхній півкруглий щиток цього екземпляру прикрашений 13 крапками, нижче на щитку знаходиться сегмент із чітко прокресленими 3 лініями. Верхній щиток з'єднаний із нижнім спинкою, яка також декорована 3 рельєфними лініями. Нижній щиток оформлений у вигляді голівок хижих птахів, які симетрично розташовуються з обох боків щитка. У його середині знаходиться композиція із овальних ліній і 5 крапок. Завершується щиток стилізованим зображенням голови плазуна. Зворотна частина фібули гладенька, на ній знаходиться на верхньому щитку прямокутний виступ з отвором для кріплення пружини з голкою та приймач для голки на нижньому щитку.⁵⁷

Всі три знайдені фібули (цілий екземпляр та два фрагменти) близькі за розмірами, конфігурацією і орнаментикою. Очевидно, фрагменти, як і збережений екземпляр, мали однакові верхні щитки.

Пошук аналогів даним типам фібул дозволив з'ясувати, що аналогічні за формою ювелірні вироби були знайдені на Пастирському городищі в складі скарбу „ювеліра”⁵⁸.

Знахідки цих фібул засвідчують про їх використання як застібок для верхнього одягу, а саме плащів, які називалися „мантиями”. Останні були престижним парадним одягом родо-племінної знаті.

Аналіз орнаментативної фібули, у першу чергу цілого екземпляру (Рис. 1. 11), доз-

воляє зробити припущення про їх зв'язок із давньослов'янським календарем. Так, 13 крапок у верхньому щитку могли відповідати 13 місяцям. Відомо, що слов'яни в дохристиянський час користувалися місячним календарем, за яким рік складався з 13 місяців (цієї думки дотримувалися Д. Прозоровський та Н. Степанов, науковці Д. Святський, В. Шаур, В. Гусев, Б. Рибаків рахували, що у слов'ян був рік з 12 місяців, але періодично додавався 13). Півкруг щитка з крапками і три лінії на ньому могли відповідати 4 сезонам, на які ділили рік слов'яни (весна, літо, осінь, зима), а шість крапок на нижньому щитку, очевидно, відповідали 6 дням тижня. Відомо, що у слов'ян був шестиденний тиждень, сьомий день – субота – був введений після християнізації. Всіх же рельєфних ліній та крапок на обох щитах 30, що могло означати „вік” у слов'ян, який мав 30, а не 100, як зараз, років. Отже подібні фібули в райковецькій культурі могли виконувати певні календарні функції⁵⁹.

Інші типи прикрас у старожитностях райковецької культури в Карпато-Дністровському регіоні продовжували традиції попереднього періоду. В першу чергу це стосується лунниць. Всі знайдені екземпляри підвісок належить до категорії трирогих петльовидних (Рис. 1. 1-2, 4, 12-13, 21, 30-31). Вони були знайдені на поселеннях і городищах культури в Ревному, Рідківцях, Корнештах, Добринівцях.

Одна із лунниць походить з Ревнянського городища. Вона трапилася за межами зовнішнього валу укріплень на ділянці, де знаходилася западина від житла. Прикраса була знайдена у відслоненнях краю майданика разом із слов'янською ліпною та кружалною керамікою. Лунниця виготовлена із білого сплаву (білон), її ширина становить 3,4 см, висота з вушком – 2,8 см (Рис. 1. 12). Бокові відрогі з'єднуються із центральним, утворюючи в середині прикраси два кола. Зовнішня поверхня лунниці прикрашена ви-

ступаючими рельєфними лініями по всьому периметру, простір між ними заштрихований навскісними лініями, які в центральній частині перехрещуються і створюють фігури у вигляді ромбів. Зворотна сторона гладенька.

Інші лунниці походять із Рідківського гнізда поселень (ур. Стара Рогатка) (Рис. 1. 2, 13, 21, 30-31). Вони були знайдені на території поселення, що примикає до городища, неподалік однієї із западин на схилі природного підвищення, оголеного зсувом. Одна із них виготовлена із білого сплаву (білон). Вона має ширину 3,2 см, висота з вушком – 3 см, товщина 1-1,5 мм (Рис. 1. 13). Підвіска прикрашена рельєфними лініями, простір між якими (тільки центральна частина) заштрихований. Відрогі лунниці виконані у вигляді головок плазунів із чітко змодельованими очима, вушко прикраси має гранчасту поверхню. Зворотна сторона гладенька. Друга лунниця з поселення виготовлена із свинцю, її ширина становить 2,9 см, висота з вушком – 2,5 см, товщина – 1,5-2 мм (Рис. 1. 21). Підвіска прикрашена орнаментом у вигляді густої сітки, яка вкриває всю зовнішню поверхню виробу. Бокові відрогі лунниці круто загнуті до середини, центральний – містить дефекти відливки. Вушко виробу фігурно оформлене, з виїмками по краях. Зворотна сторона прикраси гладенька. Ще дві лунниці мають однакову форму та орнаmentaцію, очевидно, виготовлені в одній формі (Рис. 1. 30-31). Їх особливістю є гіпертрофовані завершення бічних відрогів, які імітують голови плазунів. Схожою до них за формою є лунниця, яку можна було виготовити в кам'яній формі (Рис. 1. 1), що трапилася в Добринівцях⁶⁰. Схожою до них є також лунниця із Корнешт (Рис. 1. 4). Всі лунниці за формою типові для європейського населення доби пізньої античності – раннього середньовіччя⁶¹. Найближчі їх аналоги відомі на території Угорщини, Чехії та Східної Європи.

Порівняно із попереднім періодом форма й орнаmentaція лунниць ускладнюються.

Зокрема, переважна більшість із них мають заштриховану поверхню, яка символізує зорану ниву і пов'язується із багатством і достатком. Разом із тим зображення на відрогах лунниць голівок плазунів вказує на зв'язок із підземним світом, водою та дощем. Очевидно, в цей період охоронне призначення лунниць набуває більш широкого призначення і вони із оберегів власне жінки як індивідуума перетворюються в захисний символ і сільськогосподарських робіт, пов'язаних із жіночою працею.

Продовжують у цей період використовуватися й різні солярні підвіски, які, очевидно, носилися на грудях. Вони представлені знахідками з Кодина, Рідківців і Чорнівки (Рис. 1. 5, 14, 15, 32).

На поселенні Чорнівка II (ур. Рули) підвіска, знайдена в південно-західній частині поселення в районі агломераційних печей. Прикраса виготовлена із олов'янистого (?) сплаву у вигляді круглої прорізної підвіски чи колесоподібного амулета. Діаметр зовнішнього кола підвіски становить 2 см, внутрішнього – 1 см, товщина – 1 мм (Рис. 1. 5). Зверху підвіски є сліди від втраченого вушка. Поверхня виробу, очевидно, була прикрашена рельєфними виступами у вигляді крапок, які від тривалого носіння стерлися. Колесовидні амулети відомі серед салтівських старожитностей,⁶² в ранньосередньовічній Ладозі та Скандинавії.⁶³ Цікавою особливістю підвіски є вписаний між двома колами хрест.

Ще дві круглі підвіси з вушками походять із Рідківського поселення. Обидві виготовлені із свинцю. Одна має діаметр 1,6 см, висоту з вушком – 2 см, товщину – 2-3 мм (Рис. 1. 15), інша – 2,2 см та таку ж товщину. На лицьовій стороні першої по всьому контуру прокреслена лінія, а всередині простежуються сліди від перехресних ліній та крапок. На зворотній стороні також нанесено подвійні вертикальні і горизонтальні лінії. Точних аналогів прикрас віднайти по-

кищо не вдалося. За формою вона подібна до круглих напівсферичних підвісок, виявлених у скарбах Східної Європи X – XI ст.⁶⁴ Друга підвіска має в центрі стилізоване зображення ромбу-хреста в оточенні подвійних ліній. Ще одна підвіска походить із Кодина і представляє собою круглу пластину з отвором у верхній частині (Рис. 1. 32).

Всі виявлені підвіски несуть у своїй формі та орнаментативній солярну символіку і використовувалися як обереги від різних бід та негараздів. Разом із тим наявність на багатьох із них хреста говорить за поширення цього елемента в місцевій символіці. Можливо, хрест ще не сприймався як християнський атрибут, але його використання християнами (візантійцями) могло сприяти поширенню „моди” на цей знак як захисний атрибут від потойбічних сил.

Під час досліджень археологічних пам'яток райковецької культури (поселень, городищ, могильників, святилищ) на території регіону виявлено значну кількість прикрас жіночого головного убору. До них, в першу чергу, належать скроневі кільця чи сережки (серги). Річ у тому, що це не тільки найбільш поширені ювелірні вироби слов'янського та давньоруського часу, які характеризують металеві прикраси жіночого костюму, а й чудовий хронологічний та етнічний індикатор. Вже давно встановлено, що форму скроневих кілець „головного убору можна вважати етнічною ознакою за приналежністю даних типів населення певного району чи вихідців з цього району”.⁶⁵ Завдяки картографуванню знахідок скроневих кілець певного типу та аналізу особливостей матеріальної культури, поховального обряду тощо вдалося локалізувати місця проживання кількох слов'янських літописних племен.⁶⁶

Щодо термінів, якими називаються прикраси жіночого головного убору в фаховій літературі, то у цьому серед науковців немає однастайності. Вважається, що скроневі

ві кільця – це прикраси, які закріплювалися біля скронь. Вони підвішувалися на смужках, ремінцях, запліталися у волосся, прикріплялися до головного убору тощо.⁶⁷ До останніх років пануючим був погляд, що це був єдиний спосіб носіння цих прикрас, особливо для давньоруських жінок.⁶⁸ Якщо ж подібні прикраси вставлялися в мочку вуха, в спеціально пробитий отвір, то вони вже називалися сережками чи сергами. Критеріями для їх поділу слугували форма і розміри прикрас: важкі і великі з товстими дужками відносили до скроневи́х, а легші і менші з тонкими дужками – до сережок. У добу середньовіччя, як показали дослідження ряду поховань, практикувалися обидва способи носіння цих прикрас. На деяких давньоруських землях носіння прикрас у вухах навіть було більш розповсюдженим, причому це не залежало ні від розмірів, ні від форми, ні від товщини дужки.⁶⁹ В зв'язку з цим правомірним, на нашу думку, є використання цих двох назв. Тому при характеристиці типів прикрас головного убору ми будемо дотримуватися їх традиційних найменувань: скроневі кільця, або сережки, залежно від вже установлених у літературі позначень.

Скроне́ві кільця в регіоні виявлені у Ревному, Рідківцях, Корнештах, Добринівці, Митків, Перебиківцях II, Перебиківцях III та інших пам'ятках. На жаль, нам не вдалося віднайти опубліковані матеріали про скроне́ві прикраси із інших земель, окрім межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Тому вони й слугують основним матеріалом для нашого аналізу. Для зручності викладу матеріалу основні типи скроневи́х кілець із середньовічних старожитностей межиріччя були узагальнені (Рис. 3. 2), на якому вони подані в хронологічній послідовності і, по можливості, згруповані у типи.

Найбільш ранні прикраси головного убору доби середньовіччя із території краю належать до VIII – X ст. Скроне́ві прикраси

цього часу знайдені в 7 пунктах: Перебиківці II, Перебиківці III, Добринівці, Ревне, Корнешти, Митків, Рідківці (Рис. 3. 29-37). За формою їх можна поділити на такі три групи: дротяні кільця (Рис. 3. 29-32), сережки „волинського” типу (Рис. 3. 33-34), сережки „пастирського” типу (Рис. 3. 35-37).

Найпростішими прикрасами є дротяні кільця. Вони виготовлені із срібного чи бронзового дроту, зігнуті у вигляді простого кільця й мають незімкнуті кінці. Їх діаметр 2,5 – 3,5 см. Ці кільця знайдені під час дослідження жител напівземлянок VIII – X ст. в їх заповненні чи на підлозі. Очевидно, це були найбільш розповсюджені жіночі прикраси в середовищі носіїв райковецької культури. Вони у великій кількості зустрічаються також у слов'янських старожитностях на різних територіях.⁷⁰

До другої групи належать скроне́ві кільця чи сережки „волинського” типу, в літературі інколи вони називаються сережками „скімауцького”, „китицеподібного” „токайського” типу⁷¹. Нині найбільш розповсюдженою й обґрунтованою точкою зору є їх належність до сережок „волинського” типу.⁷² Характерними особливостями цих прикрас є кільце з китицеподібною (штампованою, литою) чи продовгуватою підвіскою, прикрашеною зерню чи псевдозерню. Переважна більшість таких сережок виготовлялася із срібла.

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра знахідки цих сережок зафіксовані у двох пунктах (Рис. 3. 33-34): на слов'янському святилищі в Ревному (ур. Микулінка) і в житлі напівземлянці № 1 поселення в Корнештах.

За типологією, розробленою для цих прикрас С. С. Рябцевою, знайдені в регіоні „волинські” сережки належать до типу „А”, варіант „3 А” (знахідка з Корнешт) (Рис. 3. 31, 34) і типу „С” – сережка із Ревного (Рис. 3. 33). Найбільш близькі аналоги першій сережці відшукуються на землях Дунайської Бол-

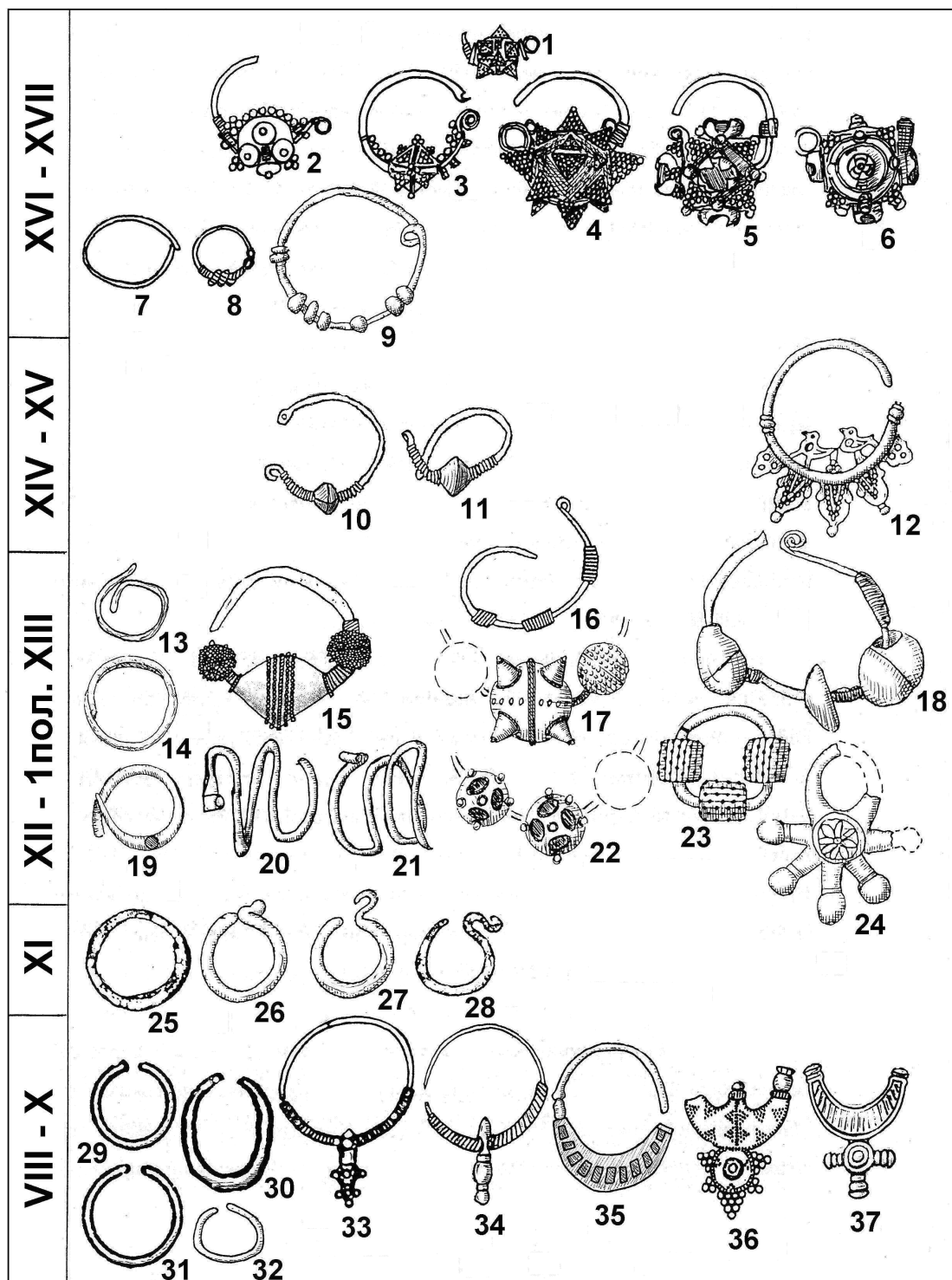

Рис. 3: Скроневі кільця з території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. 1-3, 7-8 – Лужани; 4-6 – Зелена Липа; 9 – Василів; 12 – Маморинця; 10-22, 24 – Чорнівка; 23, 35 – Митків; 25, 28 – Борівці; 26-27 – Горішні Шерівці; 29-32 – Добринівці; 30 – Перебиківці II; 31- Перебиківці III; 33 – Ревно; 34 – Корнешти; 36-37 – Рідківці.

гарії і датується вона IX – XI ст.⁷³. Ревнянській сережці найближчі прототипи відомі в Подунав'ї і належать до середини VIII – X ст.⁷⁴

Остання група слов'янських прикрас із регіону представлена так званими сережками „пастирського” типу. Ці прикраси, як вважається, виготовлялися шляхом лиття за восковою моделлю⁷⁵. Для їх форми притаманні такі особливості: розширення дужки прикраси у нижній частині на зразок лунниці, але рогами догори, її перехід у зірчасту підвіску та прикрашення поверхні рельєфними виступами, або ж псевдозерню.

Такі прикраси знайдені на Буковині у Миткові та Рідківцях. Сережка з Миткова трапилася в житлі з матеріалами X ст., вона виготовлена із бронзи (Рис. 3. 35). До сережок „пастирського” типу її можна зарахувати умовно, через відсутність підвіски, можливо, вона була втрачена ще в давнину.

Сережки із Рідківців (Рис. 3. 36-37) добре вписуються в типологію „пастирських” прикрас. Перша із них (Рис. 3. 36), виготовлена очевидно, із білону, близька за формою до „класичних” типів і може бути віднесена до I типу і 1 підтипу „пастирських” сережок за класифікацією О. І. Айбабіна. Найбільш близькими аналогіями їй є прикраси з Харіївського скарбу, Краловського Хелмца та Нових Банівців. Датуються ці вироби VII-X ст.⁷⁶. Складніше визначити тип другої сережки із хрестоподібною підвіскою, яка виготовлена із бронзи (Рис. 3. 37). Найближчі аналогії їй відшукуються серед матеріалів некрополя Градешніца, розташованого на північному заході Болгарії, і в околицях Белграда в Югославії. За хронологією такі знахідки належать до початку IX – X ст. Надзвичайно цікавою в даній сережці є хрестоподібна нижня частина, яка може свідчити про поширення, або знайомство, з християнством власника виробу.

Аналіз сережок із слов'янських пам'яток регіону дозволяє встановити, що вони

з'являються у VIII ст. і побутують до X ст. За своєю формою та орнаментациєю вони близькі, в першу чергу, до аналогічних виробів із Середнього Подунав'я.⁷⁷ Поява їх окремих типів, зокрема, сережок „пастирського” типу в регіоні, може пояснюватися відтоком слов'янського населення з Балкан і Дунаю під тиском болгар у VIII ст. На жаль, обмежена кількість знахідок не дозволяє говорити про характерні прикраси головного жіночого убору для слов'янських племен тиверців і хорватів, які проживали на землях краю.

Всі знайдені скроневі кільця мають явно виражену солярну символіку, тобто зображення кола. Але форма кілець волинського типу ще й ускладнена гроновидними (схожими на гроно винограду) підвісками. Очевидно, вони несли також певне змістове навантаження. Можливо, відігравали роль талісманів, пов'язаних із ідеєю „благодаті” та „добра”. В цьому випадку тут простежується запозичення зображення від візантійських прототипів, де гроно винограду символізувало достаток і багатство. Із таким же змістовим навантаженням воно сприймалося й слов'янами і набуло в їх середовищі значного поширення. У випадку із „пастирськими” сережками ми зустрічаємо поєднання місячної та сонячної символіки в одному виробі. Не є винятком, що такі вироби мали оберегове призначення і мали захищати власниць від несприятливих факторів (природних та антропогенних). Зовсім інша символіка на сережці, в якій нижня частина оформлена у вигляді хреста (Рис. 3. 37). Тут простежується чітке запозичення християнського знаку – хреста, що правда в поєднанні із концентричними, солярними колами в середхресті. Отже, можемо констатувати, що скроневі кільця, які починають поширюватися в період функціонування райковецької культури, несли в собі первісну символіку, пов'язану із процвітанням і значенням сонця в житті людства. Водночас у них, як і на круглих підвісках, при-

сутнє зображення хреста, який сприймався як захисний символ.

Як вже було сказано вище, в райковецькій культурі кількість типів прикрас зростає. Так, з цього часу набувають поширення різноманітні перстені – з щитками, вставками і т. д. Зокрема, у Рухотині (ур. Корнешти) у заповненні житла трапився бронзовий перстень із скляною (?) напівпрозорою вставкою закріпленою чотирма розташованими хрестоподібно фіксаторами. Його діаметр 2,1 см, діаметр вставки – 0,8 см. Аналоги подібному персня відомі в старожитностях салтово-маяцької культури.⁷⁸ Інші типи перстенів походять із поселення в Рідківцях. Вони представлені перстнями з круглим, овальним та ромбічним щитками (Рис. 1. 7-8, 18). Із цього ж поселення походить пластинчастий перстень із широким щитком, на якому нанесені піктографічні знаки (Рис. 1. 26). Можливо, нанесені знаки символізували якусь охоронну дію. На іншому перстені (Рис. 1. 17) щиток виконаний у вигляді чотирьох голівок плазунів розміщених хрестоподібно.

Аграрна охоронна символіка знайшла відображення на поясних накладках із Рідківського поселення. Орнаментація однієї із них ромбами, простір між якими заповнений псевдозерню, очевидно, символізував засіяне культурними рослинами (пшеницею) поле, а саме зображення мало сприяти багатому урожаю.

Можливо, що таке саме призначення мала бронзова пластина із нанесеними косими хрестами, яка походить з того ж поселення (Рис. 1. 34). Вона, можливо, символізувала плодючість нив і пов'язувалася із весняним циклом робіт.

Виявлені на території регіону знахідки слов'янських прикрас райковецької культури дозволяють констатувати, що у місцевого населення, принаймні у VIII ст., ще побутували застібки-фібули. Поширеними серед жителів краю протягом всього періоду існуван-

ня культури були лунниці-пельти, підвіски круглої форми, перстені, накладки пластинки на пояс тощо. Цікаву категорію знахідок представляють скроневі кільця чи сережки, в яких знайшли відображення уявлення місцевого населення про небесні світила, аграрний цикл робіт, зв'язок із підземним світом тощо.

Металеві прикраси слов'янського жіночого костюму населення регіону відображали символіку первісних вірувань. Їх виготовляли з міді, бронзи, срібла та білону. Крім практичної (естетичної) функції, прикраси несли в собі глибокий зміст та виконували роль амулетів-оберегів і талісманів. Вони відображали уявлення тогочасних людей про природу і навколишній світ, були атрибутами під час виконання різних ритуалів, засвідчували певний статус їх власників у суспільстві. Разом із тим окремі знахідки говорять про знайомство місцевих мешканців з елементами християнства. Незначна кількість знахідок металевих прикрас на пам'ятках празько-корчакської культури свідчить про їх використання переважно представниками родової та племінної верхівки.

Отже, відображення первісних уявлень та вірувань у металевих прикрасах жіночого костюму населення регіону в другій половині V – X ст. дозволяє простежити їх еволюційний розвиток протягом тривалого часу, з'ясувати їх типологію, встановити походження та змістовне навантаження окремих типів. Деякі прикраси чи їх елементи могли бути пов'язані з періодами року чи землеробства, відтак символізувати чи фіксувати річні календарні зміни або й денний рух світил по небу.

⁷⁸Пивоваров С. *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.)*. – Чернівці, 2006. – 300 с. (С. 112-124).

⁷⁹Рыбаков Б. *Язычество древних славян*. – М., 1981. – 607 с. (С. 138)

⁸⁰Там само, с. 158-161

⁴Там само, с. 166-169

⁵Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – 784 с. (С.575)

⁶Рыбаков Б. Язычество древних славян. – С. 573

⁷Костишина М. Особливості традиційного жіночого одягу Буковинського Поділля // НТЕ. – 1976. – № 6. – С. 59–67; Кожоляно Я. Традиційний народний одяг українців Північної Буковини // НТЕ. – 1988. – № 5. – С. 46–51.

⁸Седов В. Одежда восточных славян VI–IX вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. – М., 1986. – С. 30–39.

⁹Костишина М. Український народний костюм Північної Буковини. – Чернівці: Рута, 1996. – 189с.

¹⁰Русанова И. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981. – 140 с. (С. 136)

¹¹Седов В. Восточные славяне VI–XIII вв. – М., 1982. – 327 с. (С. 265, рис.19)

¹²Археология Украинской ССР: Раннеславянский и древнерусский периоды. – К., 1985-1986. – Т. 3. – 573 с. (С. 136)

¹³Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тис. н. е. – К., 1983. – 184 с. (С. 90).

¹⁴Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – 792 с. (С. 62)

¹⁵Русанова И. Кодын – славянское поселение V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984. – 86 с. (С. 21)

¹⁶Русанова И. Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976. – 216 с. (С. 21).

¹⁷Вакуленто Л. Этнокультурные процессы в Карпатском бассейне и Подунавьи в период раннего средневековья (VI-VII вв.) // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 79–98.

¹⁸Седов В. Восточные славяне VI–XIII вв. – С. 260.

¹⁹Рыбаков Б. Ремесло... с. 116.

²⁰Баран В. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселения в с. Рашков). – К., 1988. – 160 с. (С. 116).

²¹Русанова И. Языческие святилища древних славян. – С. 91.

²²Рафалович И. Славяне VI–IX веков в Молдавии. – Кишинев, 1972. – 244 с. (С.196-197); Рябцева С. Древнерусский ювелирный узор. – СПб., 2005. – 384 с. (С.18); Рябцева С. Пальчатые фибулы Молдовы в контексте древностей сопредельных территорий // Revista arheologică. Serie nouă. – 2005. – V. I, № 2. – С. 360–371.

²³Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. – С. 61-63.

²⁴Винокур І. Слов'янські ювеліри Подністров'я (за матеріалами дослідження Бернашівського комплексу середини I тис. н.е.). – Кам'янець-Подільський, 1997. – 200 с. (С. 158-159).

²⁵Тимошук Б. Восточные славяне: от общины к городам. – М., 1995. – 261 с. (С. 32).

²⁶Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – С. 202-340.

²⁷Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – С. 654.

²⁸Седов В. Восточные славяне VI–XIII вв. – С. 286.

²⁹Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – 222 с. (С. 123).

³⁰Археология Украинской ССР: Раннеславянский и древнерусский периоды. – С. 369.

³¹Даркевич В. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси // СА. – 1960. – № 4. – С. 57.

³²Мисько Ю. Язичницькі обереги з пам'яток Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я давньоруської доби // ПССІАЕ. – Чернівці, 2004. – Т. 2 (18) – С. 81–86.

³³Сапунов Б. Памятники материальной культуры двоeverцев // Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1970. – Т. 11. – С. 11.

³⁴Szymanski T. Szeligi pod Plockiem na początku wczesnego sredniowiecza. – Wrocław etc. 1967–93 s. (S.20).

³⁵Свенцицкий І. Ілюстрований провідник по національному музею у Львові. – Жовква, 1913. – 24с. (С. 11.).

³⁶Кропоткин В. Клад серебряных вещей VII века из с. Крылос в Поднестровье // Acta Archaeologica Carpathica. – 1976. – Т. 12. – S. 64–71.

³⁷Фіголь М. Мистецтво Стародавнього Галича. – К., 1997. – 224 с. (С.137).

³⁸Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – С. 150-195.

³⁹Баран В. Черняхівська культура. За матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981. – 263 с. (С.126).

⁴⁰Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та... – С. 34.

⁴¹Рафалович И. Славяне VI–IX веков в Молдавии. – С. 21.

⁴²Баран В. Пражская культура Поднестровья. – К., 1988. – 160 с. (С. 21).

⁴³Винокур І. Слов'янські ювеліри Подністров'я. – С. 73.

⁴⁴Войнаровський В. Маловідомі артефакти – хронологічні артефакти I тис. н. е. з Буковини та Галичини // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 102

⁴⁵Даркевич В. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси // СА. – 1960. – № 4. – С. 73.

⁴⁶Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001. – 52 с. (С.17-18).

⁴⁷Баран В. Пражская культура Поднестровья. – С. 113.

⁴⁸Тимошук Б. Твердиня на Пруті. З історії виникнення Чернівців. – Ужгород, 1978. – 98 с. (С. 80-94); Михайлина Л. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами // Питання історії України. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 54–64; Михайлина Л. Комплекс слов'янських пам'яток VIII-X ст. у с. Ревне

- на р. Прут // Міжнародний історико-археологічний семінар „Населення Прутсько-Дністровського межиріччя”. – Чернівці, 1994. – С. 7–9; Михайлина Л. Особливості східнослов'янських старожитностей Верхнього Попруття VIII–X ст. // VI Міжнародний конгрес слов'янської археології. – К., 1996. – С. 39–41; Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2007. – С. 3–125; Михайлина Л. Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 121–131; Пивоваров С. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПСРСАЕ. – Чернівці, 2010. – Т. 1.(29). – С. 41–54; Баран В. Слов'янська община. – К.; Чернівці, 2004. – С. 5–23; Ауліх В. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII–IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині. – С. 108–121; Филипчук М. Державні процеси в Українському Прикарпатті у VIII – X ст. // ВІА. – 2006. – Вип. 1. – С. 58–71; Филипчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті : хронологія і періодизація // ВІА. – 2008. – Вип. 3. – С. 68–136; Филипчук М. Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 22–23.
- ⁴⁹Матейко К. Український народний одяг. – К., 1977. – 223 с. (С. 3–15).
- ⁵⁰Иоанн Эфесский (Асийский). Церковная история // Свод древнейших письменных известий о славянах (I–VI вв.). – М. : Наука, 1991. – Т. 1. – С. 276–291
- ⁵¹Феофилакт Симокатта. История // Свод древнейших письменных известий о славянах (I–VI вв.). – М. : Восточная литература, 1995. – Т. 2. – С. 10–64.
- ⁵²Полное собрание русских летописей. – М., 2001. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – 648 с. (С.235)
- ⁵³Никифор Бреварий // Свод древнейших письменных известий о славянах (I–VI вв.). – М., 1995. – Т. 2. – С. 227.
- ⁵⁴Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 4. – 860 с. (С.423)
- ⁵⁵Михайлина Л. Звіт про розкопки городища VIII–X ст. Ревне II, ур. Ріпа в с. Ревне Кіцманського району Чернівецької області в 1988 р. // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – 32 с. (С.26)
- ⁵⁶Пивоваров С. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю. Федьковича на городищах в с. Недобойці та с. Зелена Ліпа Хотинського району Чернівецької області в 2003 р. / Б. Тимошук // НА БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – 31 с. (С.20–21)
- ⁵⁷Пивоваров С. Прикраси слов'янського населення Буковини (нові знахідки) // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 424–427.
- ⁵⁸Приходнюк О. Пастирське городище. – К.; Чернівці, 2005. – 244 с. (С.52)
- ⁵⁹Пивоваров С. Прикраси слов'янського населення Буковини. – С. 426–427.
- ⁶⁰Тимошук Б. Восточные славяне: от общины к городам. – М., 1995. – 261 с. (С.22).
- ⁶¹Каргапольцев С. К вопросу об эволюции трехрогих пельтивидных лунниц в Европе (III–VI вв.) // Петербург. археол. вест. – 1993. – Вип. 7. – С. 113–120.
- ⁶²Албегова З. Палеосоциология аланской религии VII–IX вв. // РА. – 2001. – № 2. – С. 83–84.
- ⁶³Рябинин Е. Языческие привески-амулеты Древней Руси // Древности славян... – М., 1988. – С. 62.
- ⁶⁴Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор. – С. 125, рис. 45.
- ⁶⁵Левашиева В. Высочные кольца // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М., 1967. – Вип. 43. – С. 37.
- ⁶⁶Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор. – С. 33–74.
- ⁶⁷Левашиева В. Высочные кольца. – С. 7.
- ⁶⁸Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. – С. 238–245.
- ⁶⁹Азапов А. О способах ношения высочных колец // РА. – 1997. – № 1. – С. 99–108.
- ⁷⁰Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор. – С. 35; Левашиева В. Высочные кольца. – С. 37.
- ⁷¹Новикова Г. Щитообразные подвески из Северной и Восточной Европы // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998. – С. 165–172.
- ⁷²Болдуряну А. О новых находках с поселения Алчедар (республика Молдова) // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2010. – Вип. 4. – С. 157–169.
- ⁷³Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор. – С. 89, рис.23
- ⁷⁴Там само, с. 100, рис.25.
- ⁷⁵Айбабин А. К вопросу о происхождению сережек пастырского типа // СА. – 1973. – № 3. – С. 64.
- ⁷⁶Там само, с. 67, рис.3, с. 68–69.
- ⁷⁷Приходнюк О. Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – 488 с. (С. 41)
- ⁷⁸Приходнюк О. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – Чернівці, 2001. – 284 с. (С. 240, рис.101)